

СТАДІЙНІСТЬ РОЗВИТКУ УРБАНІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Розглядаються стадії розвитку урбанізації в Україні, які послідовно переходять одна в одну. У першій стадії (тривала в Україні до 18 ст., і була пов'язана з розвитком ремесел і торгівлі) міста виконували, насамперед, оборонну функцію, а надання магдебурзького права міським поселенням стало важливим чинником розвитку місцевого самоврядування, культури та освіти. Друга стадія (18-19 ст.) пов'язана із перетворенням дрібних містечок на села, а більших – на міста; значну роль у становленні великих міст в даний період відігравали спорудження заводів та фабрик, розвиток транспортної системи. Третій цикл (початок – 80-ті роки ХХ ст.) – пов'язаний із розширенням функцій міст, перетворенням їх у значні соціально-економічні центри; основною ознакою цієї стадії є розширення території передмість, що є результатом урбанізації сільської місцевості (субурбанізація). В теперішній період (четверта стадія) відбувається гіпертрофований розвиток великих міст і занепад багатьох малих, посилення нерівності у розвитку міських поселень. Розглядаються особливості останньої стадії урбаністичного процесу у зв'язку з глобалізацією. Показано роль міст у подальшому вдосконаленню адміністративно-територіального устрою України, створенні нових центрів у системах розселення, активізації соціально-економічного розвитку регіонів. Нова (перспективна) стадія урбаністичного процесу – перехід до інноваційного розвитку міст.

Ключові слова: геоурбаністика, урбанізація, субурбанізація, міські поселення, адміністративно-територіальний устрій України.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У сучасних умовах становлення в Україні нової регіональної політики посилюється потреба вивчення суспільно-географічних процесів у регіонах. Серед них – процеси розселення людей, в т.ч. геоурбанізаційні, які впливають на регіональний розвиток і певним чином визначаються ним. Посилюється інтерес і до міських форм розселення людей, їх раціонального розпланування і соціально-економічного розвитку. Це робить актуальним вивчення сучасних процесів урбанізації, тенденцій їх подальшого розвитку.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Феномен урбанізації, як безперервного процесу появи і розвитку міст, найбільше розкривають у своїх дослідженнях Ж.Боже-Гарньє та Ж.Шабо, В.Покшишевський, О.Константинов, Г.Лаппо, Ю.Пивоваров, Б.Хорев, А.Степаненко, Ю.Пітюренко, Л.Корецький, П.Коваленко, О.Гладкий, С.Іщук та ін. Однак суспільні процеси, що відбуваються в останні десятиліття в Україні, які відобразились у розселенні, зумовлюють необхідність розгляду сучасних рис урбанізації та тенденції її зміни.

Мета статті. У статті робиться спроба розкрити сутність поняття "геоурбаністичний процес", виявити його основні стадії та встановити основні риси сучасного урбанізаційного процесу в Україні.

Виклад основного матеріалу. Сучасні соціально-економічні процеси є важливим об'єктом суспільно-географічних досліджень, позаяк вони відзначаються новими тенденціями, спрямованістю розвитку. Серед них значні зміни торкнулися процесів розселення людей, пе-

редусім геоурбанізаційних. Тому виникає необхідність вивчення цих процесів, виявлення змін у розселенні міських жителів.

Виходячи з розуміння того, що суспільно-географічний процес – це послідовна зміна станів і стадій розвитку об'єктів і явищ, що має певну цілісність за рахунок взаємодії та взаємозв'язків складових частин та елементів, а також певну спрямованість [4, с.110], визначаємо геоурбанізаційний процес як послідовний перехід від однієї урбаністичної ситуації до іншої. Він виявляється у зростанні кількості міських поселень, концентрації населення в них і особливо у великих містах, у поширенні міського способу життя на всю мережу поселень, що є відображенням глибоких структурних зрушень в економіці і соціальному житті, яке відбувається в сучасний період [1, 205].

Геоурбанізаційний процес, розвиваючись у часі, має ряд стадій (циклів), які послідовно змінюють одна одну і пов'язані з господарським освоєнням території. Ці стадії формуються під впливом змін (кількісних і якісних) в урбанізації. Кількісні зміни – це формування рівня урбанізації на основі розвитку міських поселень, а якісні – зміна форм розселення та способу життя мешканців міст. Стадії урбанізації складаються із ситуацій, що являють собою статичні урбанізаційні явища, що на певний момент часу існують. У різних країнах цей процес пов'язаний із неруральною діяльністю населення (ремісництво, промисловість. Торгівля, транспорт, культурно-освітня сфера та ін.), потребами оборони тощо і тому має свою специфіку і тривалість залежно від історико-географічних особливостей розвитку терито-

рій. В Україні, як і у всьому світі, цей процес є безперервним, в ньому стадії розквіту і занепаду міст змінюють одна одну, але загальна висхідна тенденція зберігається впродовж століть.

Перша стадія виникнення і повільний розвиток міст тривав в Україні аж до 18 ст., і був пов'язаний з розвитком ремесел і торгівлі. Позаяк ринки сільського господарства і ремісничої продукції були невеликими, а товарний обмін забезпечувався малоефективним гужовим транспортом, на українських землях тривалий час міста не формувалися, хоча автори статті про міста в "Енциклопедії країнознавства" (т.4) першим містом вважають трипільське поселення у Володимирівці [2, 1585]. Першими містами стали центри міжнародної торгівлі, засновані греками на узбережжі Чорного моря (Ольвія, Херсонес, Тірас та ін.), які поступово перетворились у ремісничо-торгівельні центри. Ці міста виникли у 7-5 ст. до н.е. і існували до 3-4 ст. н.е. (до нападів гунів). Вже із 6 ст. постають антські городища – укріплені поселення, які одночасно з оборонною функцією виконували роль центрів торгівлі і ремісництва, культури та освіти. Вони найбільше розбудовувалися в часи Київської Русі, набуваючи вигляду міст (мали центр і передмістя), таких міст було понад 300. Серед княжих міст виділялися Київ, Чернігів, Переяслав, Тербовль,

Любеч, Бузьк, Ізяслав, Луцьк, Галич, Глухів, Львів, Крем'янець, Бакота, Корсунь та ін. Найбільше міст виникало на Подніпров'ї, в Галичині і Волині. Більшість з них були невеликими, їх людність становила менше 1000 жителів, винятком становили Київ і Чернігів.

Потребами оборони зумовлено виникнення міст – адміністративно-оборонних пунктів у 14-16 ст. Титул міст на цей час мало понад 1000 поселень, багато з них володіли магдебурзьким правом, яке дозволяло їм користуватися власним правом і мати власні судово-адміністративні органи. Першими містами з магдебурзьким правом були Сянок, Львів, Кам'янець, Берестя, пізніше – Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Козелець, Полтава та ін. Магдебурзьке право внесло певні риси західноєвропейського міського устрою до українських міст, стало важливим чинником розвитку місцевого самоврядування, культури і освіти. У цьому циклі стадії розквіту міст змінювалися їх занепадом, особливо у часи нашествия на українські землі гунів (4 ст.), татаро-монгольських орд (8-14 ст.) та ін. Але попри тимчасові занепади міст, урбанізаційний процес продовжувався і вже у 18 ст. він переходить у повний цикл, пов'язаний із розвитком промисловості і транспорту.

Таблиця 1

Показники урбанізації в Україні¹

Рік	Кількість		Частка міських жителів, %
	міст	селищ міського типу (містечок)	
1897*	155	118	16,2
1926*	184	324	19,2
1959*	331	744	45,7
1970*	385	857	55,1
1979*	406	901	60,8
1989*	434	926	66,7
2001*	454	889	67,2
2010**	459	885	68,6
2014**	460	885	69,5

¹ За даними Державного комітету статистики України

* Дані переписів населення

** Дані на 01.01 відповідного року

Друга стадія (18-19 ст.) пов'язана із перетворенням дрібних містечок на села, а більших – на міста, завдяки новим транспортним можливостям міста стають рідшими, але більшими (Алчевськ, Юзівка (Донецьк), Луганськ, Дебальцеве, Катеринослав (Дніпропетровськ), Каменське (Дніпродзержинськ), Стрий, Дрогобич, Борислав.

Багато маленьких містечок занепадає через невтримання конкуренції дрібних ремісників

і торгівців з фабричною промисловістю і великим купецтвом. Зате значно зростають міста, що мають заводи і фабрики, особливо ті, через які прокладено залізниці. Нові міста постають поблизу шахт, рудників, вони переважно невеликі, їх населення – це люди із навколишньої сільської місцевості. Найбільше нових міст – гірничопромислових центрів – виникає у Донецькому і Придніпровському районах, в Прикарпатті. Виникають також нові міста як пог-

раничні фортеці (Єлисаветград, Миколаїв, Олександрія, Херсон, Павлоград та ін.) чи як порти (Одеса, Севастополь та ін.).

У кінці 19 ст. на українських землях було 850 міських поселень, з них тільки 5 мали понад 50 тисяч жителів (Одеса, Київ, Львів, Харків, Бердичів, 18 міст – понад 20 тис. жителів [2, 1593]. Більшість із міст були промисловими і адміністративними центрами, в них проживало близько 11% населення.

Третя стадія пов'язана із розширенням функцій міст, перетворенням їх у значні соціально-економічні центри (початок – 80-ті роки ХХ ст.). Завдяки концентрації потужних промислових підприємств, закладів виробничої та соціальної інфраструктури, міста стають центрами притягання сільських жителів. Їх чисельність зазнає змін як внаслідок соціально-економічних процесів, так через зміну статусу поселень.

Внаслідок інтенсивного переміщення сільських жителів з міста відбувалося швидке зростання кількості міських поселень і міського населення у 30-40 роки (період індустріалізації) та у 60-80-і роки ХХ (див. табл. 1). Уже в цей час в Україні нараховувалося 434 міста і 926 селищ міського типу, в них проживало 61% населення країни. На цей період припадає формування агломерацій. Вони охоплюють велике місто (ядро агломерації) та міста, які тяжіють до нього (міста-супутники). Міста-супутники покликані розвантажити місто шляхом винесення до них підприємств та установ з головного міста, забезпечити ядро агломерації робочою силою (маятникові мігранти), розвинути тісні торговельні, фінансові, культурні, рекреаційні зв'язки з таким ядром. Отже, основною ознакою цієї стадії є розширення території передмість, що є результатом урбанізації сільської місцевості (субурбанізація). Передмістя – це територія, яка безпосередньо прилягає до міста, де поширюється міський спосіб життя, де міське населення відпочиває (дачні поселення), а сільське працює в місті. Передмістя переходять у т.з. округу, або зону впливу міста (її розміри визначаються рівнем розвитку транспорту і розмірами соціально-економічної бази ядра).

В Україні є 19 агломерацій, найбільші з яких – Київська, Донецько-Макіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Одеська та ін.

Із кінця 20 ст. до наших днів існує четверта стадія розвитку урбанізації. Наступає необхідність реорганізації міських територій, такої їх зміни, що забезпечила би раціональну забудову,

поліпшила б умови проживання міських жителів.

Вже з початку 90-их років ХХ ст., коли кризові процеси в економіці посилювалися, коли соціально-економічна база міст звужується і зменшуються ресурси для розвитку поселень, урбаністичний період вступає у стадію стабілізації, що у деяких регіонах супроводжується стадією деурбанізації. Відбувається послаблення міськоутворювальної функції міст внаслідок скорочення діяльності багатьох підприємств і закладів, що відбулося на скороченні кількості жителів у більшості міст, в т.ч. і великих.

Стадії розквіту міст України у кінці ХХ ст. змінюються на стадію еволюційного розвитку, а пізніше й деградації. Про це свідчать показники зміни чисельності міського населення та кількості міст в Україні (табл. 1). Зокрема, від 1989 до 2001 року, як свідчать дані переписів населення, чисельність міських жителів зменшилася на 1,7 млн. осіб (або 5,1%), хоча частка міських жителів у країні збільшилась від 66,7 до 67,2%. Причиною такого стану є депопуляція населення в країні, причому як сільського, так і міського. Зменшення притоку сільських жителів у міста внаслідок погіршення в них соціально-економічної бази призвело і в наступні роки до зниження темпів урбанізації. Рівень урбанізації у 2013 р. був вищим від такого рівня у 2001 р. на 1,8% (69%), але його підвищення досягалося за рахунок значно вищих темпів депопуляції сільського населення порівняно з міським. Зменшення чисельності міських жителів в останні роки (з 2001 до 2013 рр. на 1,2 млн. осіб) при піднесенні їх частки у загальній чисельності населення є ознакою низхідної спрямованості урбанізаційного процесу. При загальному майже незмінній кількості міст в Україні (таких 456), людність їх усіх зменшується як внаслідок природного скорочення населення в них, так і через значно меншу міграцію до них сільських жителів. Особливо цей процес відчули малі міста, які мали вузьку економічну базу (1-2 промислових підприємства тощо), вони перетворились у монофункціональні міста переважно з функцією обслуговування населення навколишньої сільської території. Темпи зменшення міської людності найбільші у промислових регіонах України, де багато містечок, втративши місця праці для своїх жителів, знелюдніли.

У цей період під впливом поляризації економічного простору відбувається гіпертрофований розвиток великих міст і занепад ба-

гатьох малих, посилення нерівності у розвитку міських поселень.

Зменшення людності великих міст у кінці ХХ ст., крім загальних причин, відбувалося деяким чином за рахунок переселення міських мешканців у сільську місцевість (переважно пенсіонери, які раніше виїхали з сіл на роботу в містах). Це стало ознакою деурбанізації, що тривала загалом недовго і підкреслювалась за рахунок заможних жителів великих міст. Характерною ознакою деурбанізації є розширення приміських зон внаслідок "елітної" забудови їх території, що відбувається на фоні значної деградації сільської місцевості. Крім ареалів дачного розселення, які формувалися переважно у 90-х роках ХХ ст., виникають т.з. коттеджні містечка, які відзначаються розвитком інфраструктури, поєднанням високого рівня благоустрою жител з природними ландшафтами.

Стадія деурбанізації зміниться в урбаністичному розвитку новою стадією урбанізації, що буде зумовлена підвищенням ролі міст у розвитку територій, що буде здійснюватися в процесі проведення реформи адміністративно-територіального устрою України. Міста, як центри нових територіальних громад, набудуть нових функцій. Вони стануть центрами соціально-економічних перетворень, діловими центрами для навколишніх територій. Для цього необхідно визначити для кожного міста основну галузь виробництва чи сфери послуг, яка була б "урухомлювачем" його подальшого розвитку. При цьому можливий або ребрендинг (відновлення діяльності, яка раніше була у місті), або створення нових видів економіки, для розвитку яких є місцеві ресурси. Крім цієї галузі, місто повинне мати розгалужену сферу послуг для задоволення власних потреб і потреб жителів навколишньої сільської місцевості. Воно має також стати джерелом інновацій, центром інвестиційних перетворень територіальних громад на перспективу.

Міста, перебуваючи у стані соціально-економічного занепаду накопичують певний потенціал, адаптуючись до змін, і за умови інно-

ваційного розвитку стануть потужними прискорювачами соціально-економічних змін в нашій країні.

Значаючи особливості зміни міського простору під впливом глобалізації цих процесів, Л.Г.Руденко наголошує на наступному: інформаційна і комунікаційна перенасиченість міст, наявність представництв глобального рівня (банки, корпорації, міжнародні організації), зміну, а нерідко й втрату естетики міського ландшафту, міграційну мобільність населення, мультикультурність і поліетнічність середовища; збільшення ризику проживання у місті, прискорення темпів життя людей; погіршення екологічної ситуації [3, 28].

Водночас із включенням великих міст у глобальні економічні процеси, малі міста в них участі не беруть.

У таких умовах посилюються проблеми стійкого розвитку міст, які можуть вирішуватися тільки на основі вивченості території, вдосконалення управління міським простором тощо.

Як зазначає О.Топчієв, "стрижневою проблемою подальшої життєдіяльності міст стають пошуки їх кращої чи оптимальної територіальної організації – архітектурно-планувальної, розселенської, функціонально-планувальної, ландшафтно-архітектурної [4, 263], яка буде спрямована на створення екологічно безпечного середовища життєдіяльності населення.

Висновки. Урбанізаційний процес – це послідовна зміна урбаністичних ситуацій. В Україні він має чотири стадії: перша – до 18 ст. (виникнення і повільний розвиток міст), друга – 18-19 ст. – збільшення кількості міст і концентрації в них населення, третій – 80-ті роки 20 ст. – початок розширення функцій міст і збільшення їх розмірів, утворення агломерацій, четвертий (кінець 20 – початок 21 ст.) – занепад соціально-економічного розвитку міст. Поступовий перехід міст до центрів інноваційного розвитку – нова стадія розвитку урбанізаційного процесу.

Література:

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь / Э.Б.Алаев. – М.: 1983. – 350с.
2. Голубничий В.// Энциклопедія українознавства / [В.Голубничий, Э.В.Кравців, В.Кубійович та ін.] – Т.4. – Львів, 1994. – С.1585-1596.
3. Изменения городского пространства в Украине / Под ред. Л.Г.Руденко. – К.: Реферат, 2013. – 160 с.
4. Топчієв О.І. Основи суспільної географії / О.І.Топчієв. – Одеса, Астропринт, 2009. – 540 с.

References:

1. Alaev E.B. Social'no-ekonomyčeskaja geohrafyja. Ponjatyjno-termynolohyčeskyj slovar' / E.B.Alaev. – M.: 1983. – 350s.

2. Holubnyčyj V. // Encyklopedija ukrainoznavstva / [V.Holubnyčyj, E.V.Kravciv, V.Kubijovuč ta in.] – Т.4. – Л'viv, 1994. – S.1585-1596.
3. Yzmenenyja horodskoho prostranstva v Ukrainy / Pod red. L.H.Rudenko. – К.: Referat, 2013. – 160 s.
4. Topčijev O.I. Osnovy suspil'noi heohrafiї / O.I.Topčijev. – Odesa, Astroprynt, 2009. – 540 s.

Резюме:

Заставецкий Т.Б. СТАДИЙНОСТЬ РАЗВИТИЯ УРБАНИЗАЦИОННОГО ПРОЦЕССА В УКРАИНЕ.

Рассматриваются стадии развития урбанизации в Украине, которые последовательно переходят друг в друга. На первой стадии (длилась в Украине до 18 в., и была связана с развитием ремесел и торговли) города выполняли, прежде всего, оборонительную функцию, а предоставление городским поселениям магдебургского права стало важным фактором развития местного самоуправления, культуры и образования. Вторая стадия (18-19 вв.) характеризовалась преобразованием малых городов в села, а больших – на города; значительную роль в становлении крупных городов в данный период имело сооружение заводов и фабрик, развитие транспортной системы. Третья стадия (начало 80-ых гг. XX в.) связан с расширением функций городов, превращением их в значительные социально-экономические центры; основным признаком этой стадии является расширение территории пригородов, что является результатом урбанизации сельской местности (субурбанизация). В настоящий период (четвертая стадия) происходит гипертрофированное развитие крупных городов и упадок многих поселков, усиление неравенства в развитии городских поселений.

Рассматриваются особенности последней стадии урбанистического процесса в связи с глобализацией. Показана роль городов в дальнейшем совершенствовании административно-территориального устройства Украины, создании новых центров в системах расселения, активизации социально-экономического развития регионов. Новая (перспективная) стадия урбанистического процесса – переход до инновационного развития городов.

Ключевые слова: геоурбанистика, урбанизация, субурбанизация, городские поселения, административно-территориальное устройство Украины.

Summary:

Zastavetskyj T. B. STAGES OF DEVELOPMENT OF THE URBANIZATION PROCESS IN UKRAINE.

The article considers the development stage of urbanization in Ukraine, which consistently pass each other. In the first stage (in Ukraine lasted up to 18 in., And has been associated with the development of crafts and trade), the city served primarily defensive role, and providing urban settlements Magdeburg law was an important factor in the development of local government, culture and education. The second stage (18-19 cc.) Was characterized by the transformation of small towns in the village, and more – by the city; a significant role in the development of large cities in this period were the construction of factories, the development of the transport system. The third cycle (early 80s. XX century.) Associated with the expansion of the functions of cities, turning them into significant social and economic centers; the main feature of this stage is to expand the territory of the suburbs as a result of the urbanization of rural areas (suburbanization). In the present period (fourth stage) occurs hypertrophied development of large cities and the decline of many towns, increasing inequality in the development of urban settlements. The features of the last stage of urban processes associated with globalization. The role of cities in the further improvement of the administrative-territorial structure of Ukraine, the creation of new centers of settlement systems, activation of the socio-economic development of regions. The new (future) urban stage of the process - the transition lo innovative urban development.

Key words: geographical urbanism, urbanization, suburbanization, urban settlements, administrative-territorial structure of Ukraine.

Рецензент: проф. Свинко Й.М.

Надійшла 06.11.2014р.